

Безсмертна Ю. С.

СЛУЖИТЕЛІ У КОЗАЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПОЛТАВИ 1765–1766 рр. (за матеріалами Румянцевського опису)

У статті розглянуто особливості найму служителів у середовищі козаків на прикладі полкового центру м. Полтави. Козаки були провідною частиною соціуму Гетьманщини другої половини XVIII ст. Їх поділяють на кілька мікрогруп відповідно до майнового становища, ставлення до несення військової служби та виконання повинностей. Тож для детальнішого аналізу у цій статті серед представників козацького стану виокремлено очільників домогосподарств, які наймали слуг. Умовно поділено їх на урядову й неурядову козацьку старшину, «військових слуг» і «сотенних» козаків. Така класифікація якнайкраще характеризує тогочасну диференціацію у місті за посадою, матеріальним становищем чи професійним заняттям.

За матеріалами Румянцевського опису проведено підрахунки кількості слуг у господарствах представників зазначених груп козаків у місті. Також зроблено спробу прослідкувати, чи існує залежність між престижністю соціального статусу, рівнем займаної посади та кількістю слуг у роботодавця. Порушено питання щодо причин, які спонукали господарів наймати слуг, і статевої преференції під час приймання на службу.

Ключові слова: Гетьманщина, Румянцевський опис, козацька старшина, «військові слуги», «сотенні» козаки, служителі.

Безперечно, на сьогодні існує потреба створити соціальний портрет Гетьманщини XVIII ст., адже далеко не всі соціальні групи ранньомодерної України вивчено рівномірно. Такою малодослідженою спільнотою є домашні слуги, або, як зазначено у джерелах, «служанки», «служительниці», «служителі», «работніци», «работніки».¹ Саме на такі терміни натрапляємо, зокрема, у Генеральному переписі Малоросії, сповідних розписах, деяких ревізіях, судових справах. Терміни, ймовірно, вживали як синоніми, хоча поняття «слуга», яке використовували в минулому, не завжди корелюється з сучасними уявленнями.² Наприклад, у словнику української мови за редакцією Бориса Грінченка³ зазначено, що слова «слуга», «слугиня», «служанець», «служанка», «служебка», «служебниця», «служитель», «служителька», «служка», «служниця» походять від слова «служба», тобто «служення по найму», і є тожними.

¹ Юлія Безсмертна, «“Служителі” й “работніки” в облікових джерелах Гетьманщини XVIII ст.: проблема термінології», *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 44, no. 1 (2015): 52–56.

² Raffaella Sarti, “Who are servants? Defining domestic service in Western Europe (16th – 21st centuries),” in *Proceedings of the Servant Project*, eds. Suzy Pasleau and Isabelle Schopp (Liege, 2005), 2.

³ Б. Грінченко, упоряд., *Словарь украинского языка*. У 4-х т. Т. II (Київ: Лексикон, 1996), 573, <http://hrinchenko.com>.

Радянський «Словник української мови» так пояснює слово «слуга»: «У поміщицькому та буржуазному побуті – людина для особистих послуг у домі; людина, яка служить кому-, чому-небудь, захищає чийсь інтереси».⁴ Майже в незмінному вигляді це визначення перейшло і сучасніші джерела. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» дублює наведене пояснення та розширює значення: «Слуга – (людина для особистих послуг), лакей, камердинер, прислужник, служка, служник, служитель, попихач, послугач».⁵

Вітчизняна історіографія для позначення цієї категорії населення здебільшого застосовує термін «наймити». У радянських і деяких пострадянських історичних працях будь-які прояви вільнонайманої праці намагалися пов’язати з розвитком пролетаріату. Докладно погляди радянських істориків проаналізував Олександр Гуржій, вивчаючи вітчизняний ринок вільнонайманої праці.⁶ Хоча й сьогодні панівним залишається таке твердження: «Найбідніша частина посполитих,

⁴ *Словник української мови у 11 томах* (Київ: Наукова думка, 1980), <http://sum.in.ua>.

⁵ В. Т. Бусел, уклад. і голов. ред., *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009), 1736, <http://www.lingvo.ua/uk>.

⁶ Олександр Гуржій, *Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2014), 5–17.

поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалася до заможних господарів».⁷

У європейській історичній науці дослідження слуг як окремої групи вже стали традиційними і є невід'ємною складовою вивчення населення окремих країн. Англomовні автори вживають термін «*servant*» або «*domestic service*».⁸ Однак не усі риси європейських слуг відповідають реаліям Гетьманщини. Найбільш близькими до українських умов можна вважати польських домашніх слуг (*szłużba domowa*). У польському тлумачному словнику «*szluzacz*» (слуга) – це «той, хто займається чийсь домом, господарством і отримує за це заробітну плату».⁹ На мою думку, це пояснення є найбільш точним, бо стосується загалом усього домогосподарства (яке могло бути досить великим), і, головне, зазначено, що за службу особа отримує заробітну плату.

Італійська дослідниця Рафаєлла Сарті пояснює термінологічні розбіжності тим, що домашня служба не була конкретною роботою, а скоріше типом відносин між людьми різного соціального класу, географічного походження, статі, віку, сімейного та правового статусу. Особу вважали слугою, тому що він/вона мав господаря, а не тому, що він/вона виконував конкретне завдання.¹⁰

Полеміку серед європейських учених викликало й таке питання: кого саме варто вважати слугами? Наприклад, Анжеліна Аргу (*Angiolina Argu*) застерігала, що включення учнів до складу домашніх слуг призведе до перебільшення кількості чоловіків на службі, а Пітер Ласлетт (*Peter Laslett*)¹¹ і Джон Хайнал (*John Hajnal*)¹² відносили до цієї категорії усіх людей, об'єднаних фактом проживання у будинку господаря. П. Ласлетт

⁷ Олександр Гуржій, «Початки формування ринку вільнонайманої праці в Наддніпрянській Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)», в *Україна в Центрально-Східній Європі: Збірник наукових праць* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2011), 235.

⁸ Antoinette Fauve-Chamoux, ed., *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries* (Bern: European Academic Publishers, 2004), 589.

⁹ *Wielki słownik W. Doroszewskiego*, <http://sjp.pwn.pl/>.

¹⁰ Raffaella Sarti, "The True Servant. Self-definition of Male Domestic in an Italian City (Bologna, 17th-19th Centuries)," in *An International Quarterly Special Issue on Domestic Service*, ed. by Antoinette Fauve-Chamoux and Richard Wall (Bologna, 2000), 1.

¹¹ Peter Laslett, *The World We Have Lost* (London: Methuen, 1971), 376; Пітер Ласлетт, «Семья и домохозяйство: исторический подход», в *Брачность, рождаемость, семья за три века*, под ред. Вишневого А. Г., Кона И. С. (Москва: Статистика, 1979), 132–157.

¹² John Hajnal, "European marriage patterns in perspective," in *Population in History* (Chicago, 1965), 101–143; Джон Хаджнал, «Европейский тип брачности в ретроспективе», в *Брачность, рождаемость, семья за три века*, под ред. А. Г. Вишневого, И. С. Кона (Москва: Статистика, 1979), 14–70.

і Дж. Хайнал є авторами концепції «*life-cycle servants*» (слуги життєвого циклу). Цим терміном позначають молодих осіб від 15 до 30 років, які виконували роботу за наймом, коли вже залишили батьківське господарство, але ще не створили власного.¹³ Вони набували життєвого досвіду, працюючи прислугою чи учнями.¹⁴ На нашу думку, це поняття можна застосовувати й щодо Гетьманщини XVIII ст.¹⁵

Довгий час інститут служби розглядали в межах історії родини. Наприклад, Микола Крикун, аналізуючи структуру домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства за 1791 р., обраховує і кількість слуг – 2,6 % загальної кількості мешканців.¹⁶ Значну частину дослідження присвятила вивченню «служби» у родинах Волині Ірина Ворончук.¹⁷ Юрій Волошин, досліджуючи мешканців Полтави, наводить кількість слуг у дворах духовенства, козаків, ремісників і міщан.¹⁸ Це фактично перша спроба ґрунтовного аналізу цієї мікрогрупи. Автор зазначає, що за Румянцевським описом чисельність слуг Полтави становила 17,8 %, а за сповідними розписами – 20 %.¹⁹ Ю. Волошин є автором кількох наукових розвідок, присвячених слугам.²⁰

Питанням людського капіталу та доходів слуг цікавився соціолог Тимофій Брік.²¹ Цікавий розділ про дитячу працю, зокрема найману, бачимо у монографії Ігоря Сердюка.²²

¹³ Radosław Poniak, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, in *Praca doktorska napisana*, pod kierunkiem prof. dr hab. Cezarego Kuklo (Białystok, 2011), 248.

¹⁴ Raffaella Sarti, "Criados, servi, domestiques, Gesinde, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th–19th centuries)," *Obradoiro de Historia Moderna* 16 (2007): 10.

¹⁵ Юлія Безсмертна, «Life-cycle servants: характеристика поняття та відповідність реаліям Гетьманщини 60-х–70-х рр. XVIII ст.», *Емінак* 1 (2017): 28–33.

¹⁶ Микола Крикун, «Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року», *Україна модерна* 6 (2001): 25–46.

¹⁷ Ірина Ворончук, *Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*: Монографія (Київ, 2012), 157–187.

¹⁸ Юрій Волошин, *Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.* (Київ: К.І.С., 2016), 174–184.

¹⁹ Там само, 117.

²⁰ Юрій Волошин, «"Служителі" і "работники" в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст.», в *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи XVI–XVIII ст.* (Київ; Краків: LAURUS – Historia Iagiellonica, 2015), 391–402; Yuriy Voloshyn, "Servants in the Hetmanate cities: the case of Poltava city during the 1760–1770s.," *Journal of Family History* 42, no. 4 (October 2017): 353.

²¹ Тимофій Брік, «Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава», *Historians.in.ua*, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij>.

²² Ігор Сердюк, «Дитяча праця», в *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* (Київ: К.І.С., 2018), 299–340.

Під час дослідження ми спирались на принципи системності, антропологізації та міждисциплінарності. Зважаючи на складність питань, специфіку джерел і недостатню кількість попередніх досліджень, ми використовували різноманітні методи. Документальні відомості про міську службу обмежені, здебільшого, згадками про конфліктні ситуації у судових актах, магістратських і ратушних книгах.²³ Ключовим елементом дослідження є кількісні методи аналізу джерел. Підрахунки базуватимуться на Генеральному описі Малоросії, а саме – переписній книзі Полтави, створеній у 1765–1769 рр.²⁴ Це дає можливість чи не вперше побачити на сторінках облікових документів міських слуг, адже попередні ревізії не враховували жіноче населення і взагалі не відокремлювали служителів від інших містян.

Для опису міст було запропоновано спеціальну форму. Зокрема, у третьому пункті мали бути дані «про кількість приватних дворів і бездвірних хат та їхніх мешканців».²⁵ Чітко зазначали про родинні стосунки мешканців міста, їхній сімейний стан. Як правило, інформацію записували за такою схемою: спершу чоловіки – ім'я, вік, стан здоров'я, походження, далі жінки – вдови, одружені («женка»), неодружені («девка») із зазначенням віку і стану здоров'я. Наприкінці списку членів родини перелічували слуг і обов'язково зазначалися суму, яку вони отримували. Ця інформація дає змогу зробити проміжні висновки про кількість служителів у дворах, про соціально-демографічні характеристики групи та деякі умови найму.

Про характер роботи, яку мала виконувати людина, не зазначали. Учні були записані як слуги, однак їхні функціональні обов'язки дещо відрізнялися. Немає також даних щодо сімейного статусу чоловіків-служителів. Виникають запитання і стосовно деяких родичів господаря, особливо сирот, які могли виконувати обов'язки слуг. Деякі люди працювали у кількох дворах одночасно або поденно, однак у переписі про таких осіб не згадано. Варто зважати й на можливу недостовірність записів, але разом з тим, «історик, мабуть, не знайти кращого облікового джерела (стосовно населення Гетьманщини)».²⁶

Документ дає змогу відтворити соціальний статус наймачів слуг. До перепису не вносили дані про козацьку старшину і духовенство, лише про їхнє майно та слуг.²⁷ Саме козаки найчастіше виступали роботодавцями, адже їм належали 38,78 % дворів, де використовували найману працю і у яких служили майже половина усіх слуг у місті (46,63 %). Козаки були провідною соціальною групою Полтави, як і Гетьманщини загалом.

За даними Румянцевського опису 1766 р., козацькі родини міста Полтави становили 2054 особи, тобто майже 30 % загальної кількості мешканців.²⁸ Головною їхньою відмінністю від інших верств були належні їм так звані права і вольності. Нова шляхта обстоювала збереження права на володіння земельними маєтками. Для рядових козаків вольності означали передусім особисту свободу, а вже потім — звільнення від податків і право на землю.²⁹

Метою пропонованого дослідження є з'ясувати кількість слуг у господарствах козаків та особливості їх найму.

Для цього потрібно дослідити такі мікрогрупи козацького стану: козацьку старшину (урядову та неурядову), «військових слуг», «сотенних» козаків. Виокремимо домогосподарства, у яких проживали слуги і з'ясуємо, хто входив до кожної із названих мікрогруп, які їхні характерні риси; кількість слуг у представників кожної групи, середнє значення; чи існувала залежність між соціальним статусом, рівнем займаної посади та кількістю слуг у роботодавця; чи була ставева преференція під час приймання на службу до окремих соціальних категорій.

Упродовж останнього десятиліття вчені поглиблено вивчають історичний феномен козацтва як соціального стану, спираючись на методологію соціальної історії³⁰ та історичної демографії.³¹

²⁷ Юрій Волошин, «“Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа”: проведение Румянцевского опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.)» *Краснзнавство* 1 (2011): 57–71.

²⁸ Волошин, *Козаки і посполиті*, 93.

²⁹ Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830* (Київ: Основи, 1996), 317.

³⁰ Наприклад, Віктор Горобець, *Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України* (Київ: Інститут історії України, 2009), 271; Віра Панашенко, *Соціальна еліта Гетьманщини: (друга половина XVII–XVIII ст.)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1995), 212.

³¹ Докладніше див.: Юрій Волошин, «Родина й домогосподарство козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису)» в *Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану В. Ревеука* (Полтава: ПНПУ, 2013), 75–93; Дмитро Казіміров, «Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр.» *Краснзнавство* 4 (2011): 216–222.

²³ Ворончук, *Населення Волині*, 315.

²⁴ Юрій Волошин, упоряд., вступ. ст. і ком., *Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.* (Київ: Наш час, 2012), 576.

²⁵ Волошин, *Місто Полтава*, 12.

²⁶ Ігор Сердюк, *Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.* (Полтава, АСМІ, 2011), 37.

Козацтво різнилося за майновим становищем, ставленням до несення військової служби та виконання повинностей. Тож можна припустити, що козаки, які мали посади у сотенній чи полковій ієрархії, були заможнішими, а отже могли собі дозволити мати більшу кількість слуг. Господарі наймали слуг із різною метою: для допомоги в господарстві, якщо у власності були виробництво, ремесло, шинок тощо, якщо родина не могла впоратися власними силами зі щоденними справами через хворобу, вік або брак людей, для допомоги у догляді за дітьми тощо. Були й інші причини, як-от для догляду за домом за відсутності господаря тощо. Ймовірно, потреба відповідати статусу також відіграла свою роль.

У XVIII ст. **козацька старшина** виконувала функції державної влади в Гетьманщині. Відбувся її поділ на генеральну, полкову та сотенну старшину.³² Деякі дослідники для означення цієї групи вживають термін «урядова старшина».³³ Вони мали ознаки соціальної замкнутості, тенденцію до формування династій, були найзаможнішою й найвпливовішою мікрогрупою з політичного та соціального поглядів.

Серед мешканців Полтави у переписі знаходимо членів полкової і сотенної адміністрації. Найбільшу кількість служителів зафіксовано у дворі полтавського полкового судді Григорія Сахновського – 26 осіб.³⁴ Про його значні статки свідчить і те, що у дворі було 16 хат, де мешкали його піддані. Чим вони займалися, джерело не уточнює, однак сім'я одного з них, Івана Телички, також наймала двох помічників: Степана Фурмана та Андрія Могилевця, кожного за 4,5 рубля «на своїм плати, а пища хозьяская».³⁵ Зважаючи на досить високу оплату й стать служителів, можна припустити, що господар займався якимось ремеслом і потребував додаткових робочих рук.

У дворі полкового обозного Андрія Руновського було 16 слуг.³⁶ 14 осіб наймав полковий писар Григорій Багінський³⁷. Старший канцелярист Полтавського полку Василь Марченко мав дев'ять «работників»³⁸. Писар полкового суду

Михайло Магденко – вісім.³⁹ Полковий хорунжий Семен Лаврентієв – п'ять.⁴⁰ Полковий осавул Василь Магденко мав четверо слуг,⁴¹ як і відставний канцелярист полкового суду Григорій Затеса.⁴²

Сотенний отаман Іван Міненко наймав три родини і вдову з дочкою (11 слуг). У тому ж дворі проживав Андрій Роговий із сім'єю та служницею Марфою, який наймав житло за 5 рублів.⁴³ Сотник полтавської сотні Семен Кулик мав вісьмох служителів,⁴⁴ а городовий отаман Федір Білушенко – п'ятьох.⁴⁵ Сотенний осавул Семен Кутицький – двох.⁴⁶ Відставний сотенний писар Степан Сосна – одного.⁴⁷

Дані перепису дають змогу визначити, що середня кількість слуг у господарствах урядової козацької старшини була досить великою – 8,7 особи на господарство, хоча п'ять дворів мали більшу кількість служителів – 9, 11, 14, 16 і 26 осіб. Загалом, вони наймали 113 слуг (8,87 %). Більшість із них – 94, працювали у дев'яти дворах центральної частини міста, інші 19 (4 двори) – на форштадті. Жінки на службі переважали (74 жінки і 39 чоловіків) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість слуг у дворах урядової козацької старшини

Кількість слуг у дворах урядової козацької старшини	Кількість слуг		Разом	
	жінок	чоловіків	слуг	дворів
1	1		1	1
2	1	1	2	1
4	6	2	8	2
5	8	2	10	2
8	12	4	16	2
9	4	5	9	1
11	7	4	11	1
14	8	6	14	1
16	9	7	16	1
26	18	8	26	1
Усього	74	39	113	13

При прийомі на роботу перевагу віддавали змішаному штату служителів – 108 осіб (95,58 %). Лише п'ятеро жінок наймалися окремо у двох

³² Віталій Щербак, «Козацька старшина», в *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка–Ком (Київ: Наукова думка, 2007), 528, http://www.history.org.ua/?termin=Kozacka_starshyna.

³³ Див., наприклад: Володимир Кривошея, *Козацька еліта Гетьманщини* (Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008), 452.

³⁴ Волошин, *Місто Полтава*, 200.

³⁵ Там само, 201.

³⁶ Там само, 61.

³⁷ Там само, 104.

³⁸ Там само, 150.

³⁹ Там само, 80.

⁴⁰ Там само, 212.

⁴¹ Там само, 144.

⁴² Там само, 205.

⁴³ Там само, 394.

⁴⁴ Там само, 189.

⁴⁵ Там само, 120.

⁴⁶ Там само, 393.

⁴⁷ Там само, 416.

дворах (чотири і одна особа). Прослідковуємо і певну залежність кількості слуг від рівня займаної посади й заможності роботодавця. Полкова старшина мала трохи більше слуг, ніж сотенна. До того ж, майже всі полкові й сотенні чиновники (й кілька відставних) мали слуг, окрім сотенного писаря Дорофія Гаварецького та хорунжого Івана Токаря.⁴⁸

Окремо потрібно згадати представників так званої неурядової старшини.⁴⁹ За ними не закріплювалися посади чи форми адміністративного управління на постійній основі, однак вони були найближчим резервом при заміщенні старшинських вакансій.⁵⁰ Найвпливовішими були «бунчукові товариші», що перебували під безпосередньою владою гетьмана. Далі йшли «військові товариші», яких призначала Генеральна військова канцелярія. Третьою категорією були «значкові товариші», що підпорядковувалися полковникові.⁵¹

У Румянцевському описі Полтави згадано всі три вищезгадані категорії старшини, і, що прикметно, значна її частина мала у своєму розпорядженні великий штат слуг. Троє полтавських бунчукових товаришів наймали 39 слуг, тобто в середньому 13 осіб на господарство. Дмитро Білушенко на два двори наймав 28 осіб (відповідно шість і 22 служителі). У іншій його власності – два підварки в середмісті та одне дворове місце і п'ять підварків на форштадті – жодного служителя не записано.⁵² Михайло Старицький⁵³ і Федір Занковський⁵⁴ мали вісім і три служителі відповідно.

Військові товариші мали у середньому по сім слуг (на 16 господарств вони наймали 112 осіб). Найбільше – 14 слуг – було у Григорія Богдановича.⁵⁵ Іван Богданович у двох дворах тримав десять⁵⁶ і дев'ять⁵⁷ служителів відповідно. Андрій Богданович теж наймав дев'ять слуг.⁵⁸ Семен Максименко,⁵⁹ Данило Терентенко⁶⁰ та Петро

Паскевич⁶¹ мали по вісім служителів. Іван Довбиш,⁶² Михайло Богданович⁶³ та Іван Висоцький⁶⁴ – по сім. Василь Тернавський⁶⁵ наймав шестеро слуг. Василь Христофоров⁶⁶ – п'ятеро. Ігнат Давидович,⁶⁷ Іван Буцький,⁶⁸ Йосип Висоцький⁶⁹ – по чотири. Лише двох слуг мав Петро Лаврентієв.⁷⁰

Серед значкових товаришів найм служителів також був досить популярним. У 15 дворах проживали 70 слуг, що в середньому становило 4–5 осіб на домогосподарство. У відставних значкових товаришів Пантелеймона і Євстафія Приказних служили 10 осіб.⁷¹ Матвій Кованько⁷² та Петро Марченко⁷³ наймали по сім слуг. Федір Бойко⁷⁴ – шість. Брати Буцькі,⁷⁵ Сава Якубович⁷⁶ та Афанасій Кулик⁷⁷ – п'ять. По чотири служителі жили у дворах Сави Марченка,⁷⁸ Степана Фіренка,⁷⁹ Андрія Самарського.⁸⁰ По три особи наймали Іван Ніжинець,⁸¹ Микита Чуйко,⁸² Євстафій Кононович⁸³ та Григорій Щербина.⁸⁴ Одна служниця була у Івана Сененка.⁸⁵

Неурядова старшина наймала в середньому 6,3 слуги, загалом – 221 особу (17,35 %). Більшість із них – 191 (14,99 %), працювали у дворах центральної частини міста, інші 30 (2,35 %) – на форштадті. Перевага жінок на службі була більшою удвічі (150 жінок, 71 чоловік) (див. табл. 2).

Відчутною була різниця і у кількості найманих працівників відповідно до статусу товариша. Бунчуковими товаришами ставали за вислугу перед гетьманом. За рангом вони вважалися трохи нижчими під полковників і, за потреби, заступали їх у командуванні полком.⁸⁶ Тож не

⁴⁸ Волошин, *Козаки і посполиті*, 60.

⁴⁹ Див., наприклад: Володимир Кривошея, Ірина Кривошея, та Олена Кривошея, *Неурядова старшина Гетьманщини* (Київ: Стило, 2009), 432.

⁵⁰ Віктор Горобець, «Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви,» *Український історичний журнал* 4 (2012): 60.

⁵¹ Когут, *Російський централізм*, 38.

⁵² Волошин, *Місто Полтава*, 114–116.

⁵³ Там само, 59–60.

⁵⁴ Там само, 155.

⁵⁵ Там само, 107.

⁵⁶ Там само, 156.

⁵⁷ Там само, 100.

⁵⁸ Там само, 119.

⁵⁹ Там само, 65.

⁶⁰ Там само, 114.

⁶¹ Там само, 151.

⁶² Там само, 149.

⁶³ Там само, 169.

⁶⁴ Там само, 155.

⁶⁵ Там само, 156.

⁶⁶ Там само, 138.

⁶⁷ Там само, 141.

⁶⁸ Там само, 143.

⁶⁹ Там само, 169.

⁷⁰ Там само, 359.

⁷¹ Там само, 299.

⁷² Там само, 125.

⁷³ Там само, 140.

⁷⁴ Там само, 353.

⁷⁵ Там само, 60.

⁷⁶ Там само, 124.

⁷⁷ Там само, 190.

⁷⁸ Там само, 139.

⁷⁹ Там само, 295.

⁸⁰ Там само, 482.

⁸¹ Там само, 110.

⁸² Там само, 350.

⁸³ Там само, 194.

⁸⁴ Там само, 202.

⁸⁵ Там само, 358.

⁸⁶ Віра Панашенко, «Бунчукові товариші,» в *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В (Київ: Наукова думка, 2003), 688, http://www.history.org.ua/?termin=Bunchukovi_tovaryshi.

Таблиця 2

Кількість слуг у дворах неурядової старшини

Кількість слуг у дворах неурядової старшини	Кількість слуг		Разом	
	жінок	чоловіків	слуг	дворів
1	1		1	1
2	1	1	2	1
3	9	6	15	5
4	18	6	24	6
5	13	7	20	4
6	11	7	18	3
7	27	8	35	5
8	21	11	32	4
9	13	5	18	2
10	12	8	20	2
14	11	3	14	1
22	13	9	22	1
Усього	150	71	221	35

дивно, що саме у дворах Дмитра Білушенка перепис зафіксував найбільшу у місті кількість слуг. Військові товариші за соціальним статусом наближалися до полкової старшини і мали значний вплив на військові й державні справи.⁸⁷ Відповідно й штат слуг у них теж був досить значним – від 2 до 14 осіб. Значкові товариші за ранговою субординацією були першими після сотників, брали участь у воєнних походах, виконували доручення полкових канцелярій.⁸⁸ Вони наймали від одного до семи служителів. Переважав змішаний штат служителів – 207 осіб (93,67 %). 11 жінок і троє чоловіків наймалися окремо. Чотири жінки жили у дворі Сави Марченка, по три – у Івана Ніжинця та Євстафія Кононовича, один – у Івана Сененка. У Микити Чуйки служили троє чоловіків.

Заслуговують на увагу і дев'ять дворів удів представників козацької старшини, які фактично успадковували соціальний статус чоловіка після його смерті. Вони розташовувалися переважно у середмісті й лише два з них були на форштадті. У вдів працювали 42 служителя (29 жінок і 13 чоловіків), у середньому 4,6 особи на господарство. Наймали переважно жінок – більше ніж удвічі порівняно з чоловіками.

Найбільше слуг, а саме десятеро, було у дворі Орлянської сотнички вдови Феодосії Псіоліної.⁸⁹

Стефанида Нащинська, вдова бунчукового товариша, наймала вісьмох служителів.⁹⁰ У Олени Білушенка, вдови військового товариша Андрія Білушенка, служили шестеро осіб.⁹¹ У Марії, вдови полкового хорунжого Дмитра Буцького, було п'ять слуг.⁹² У дворах удів значкового товариша Івана Леляцького Марії⁹³ та новосанжарського сотника Іллі Волховського Любові служили по чотири особи. На форштадті мешкали Марія, вдова військового канцеляриста Данила Писаревського,⁹⁴ та Наталія Дзевиха, дочка померлого полтавського обозного Лаврона Глоби.⁹⁵ Вони наймали по двоє слуг. Одна служниця була у дворі вдови значкового товариша Семена Максименка.⁹⁶ Працювали переважно змішаним статевим складом (88,1 %), а у трьох дворах наймали п'ятьох жінок.

Отже, аналізуючи чисельність слуг у господарствах козацької старшини, потрібно не забувати про неоднорідність останньої, адже, як було проілюстровано вище, кількість служителів значною мірою залежала від соціальної ієрархії працедавців (див. табл. 3). Звісно, впливали й інші чинники, як-от фінансова спроможність родини, місце постійного проживання, розміри господарства та його виробничі спрямованість (чи займалися ремеслом, торгівлею тощо), кількість членів родин і малолітніх дітей, їхній вік тощо.

Загалом працю слуг використовували у 57 дворах козацької старшини (13,48 % усіх дворів, що наймали слуг). Із них 44 двори у фортеці (323 служителя) та 13 на форштадті (53 особи). Жінок на службі було вдвічі більше, ніж чоловіків (253 і 123 особи відповідно). У середньому наймали 6,6 служителя, переважно обох статей (93,6 %). Усього наймали 376 служителів (29,51 %). Тобто майже 30 % слуг у Полтаві працювали саме на цю соціальну категорію роботодавців. Це найвищий показник у місті (наступними за кількістю слуг були купці, близько 16 %, що майже удвічі менше).

Окремо потрібно згадати «військових слуг», які на соціальній драбині стояли трохи вище, ніж рядові козаки, і мали професійну спеціалізацію у війську. Це довбиші, армаші, пушкарі, палубничі, фурмани, коновали, стайничі, трембачі,

⁸⁷ Віра Панашенко, «Військові товариші,» в *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В (Київ: Наукова думка, 2003), 688, http://www.history.org.ua/?termin=Vijskovi_tovaryshi.

⁸⁸ Віра Панашенко, «Значкові товариші,» в *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е–Й (Київ: Наукова думка, 2003), 688, http://www.history.org.ua/?termin=Znachkovi_tovaryshi.

⁸⁹ Волошин, *Місто Полтава*, 204.

⁹⁰ Там само, 190.

⁹¹ Там само, 121.

⁹² Там само, 143.

⁹³ Там само, 145.

⁹⁴ Там само, 344.

⁹⁵ Там само, 360.

⁹⁶ Там само, 142.

Таблиця 3

Кількість слуг залежно від соціального статусу власника

Кількість слуг у дворах козацької старшини	Кількість дворів	Соціальний статус власника двору	Кількість слуг
26	1	полковий суддя	26
22	1	бунчуковий товариш	22
16	1	полковий обозний	16
14	2	полковий писар, військовий товариш	28
11	1	сотенний отаман	11
10	3	військовий товариш, значковий відставний товариш, вдова сотника	30
9	3	полковий старший канцелярист, військовий товариш	27
8	7	полковий судовий писар, сотник, бунчуковий товариш, вдова бунчукового товариша, військовий товариш, 2 військовий відставний товариш	56
7	5	значковий товариш, 2 неслужачий військовий товариш, відставний військовий товариш, 2	35
6	4	бунчуковий товариш, військовий товариш, значковий товариш, вдова військового товариша	24
5	7	полковий хорунжий, вдова полкового хорунжого, городовий отаман, військовий товариш, значковий товариш, 2 значковий відставний товариш	35
4	10	полковий осавул, відставний канцелярист полкового суду, військовий товариш, 2 відставний військовий товариш, значковий товариш, 3 вдова значкового товариша, вдова сотника	40
3	5	бунчуковий товариш, значковий товариш, 4	15
2	4	військовий товариш, сотенний осавул, вдова військового канцеляриста, дочка полкового обозного	8
1	3	значковий товариш, вдова значкового товариша, відставний сотенний писар	3
Усього	57		376

цілнорники, піщалки, слюсарі тощо.⁹⁷ Серед пушкарів служителів наймали: по одному слугі – Андрій Тимошенко,⁹⁸ Антон Лимар,⁹⁹ Максим

⁹⁷ Віктор Горобець, *Світанок української держави раннього Нового часу. Влада, соціум, люди, порядки, традиції* (Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017), 284.

⁹⁸ Волошин, *Місто Полтава*, 166.

⁹⁹ Там само, 262.

Лавренко¹⁰⁰ і Тарас Котко,¹⁰¹ два служителя – Олексій Киященко.¹⁰² У полкового довбиша Афанасія Кулика мешкали двоє слуг,¹⁰³ у полкової артилерії довбиша Сидір Цюмкало – один.¹⁰⁴ Полтавський пушкар Андрій Дублянський наймав аж десятеро осіб. Він був сліпий на ліве око, що не завадило йому мати завод із виготовлення дзвонів. Ймовірно, значну допомогу надавала й родина, яка складалася з вісьмох осіб (шість синів від 11 до 21 року).¹⁰⁵ У середньому в господарствах «військових слуг» проживало 2,6 служителя. Усього вони наймали 29 служителів (2,28%). Вісімнадцять працювали у семи дворах форштадту, інші 11 (чотири двори) – у центральній частині міста. Кількість жінок і чоловіків на службі була майже однаковою, з невеликою перевагою чоловіків (16 чоловіків, 13 жінок) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Кількість служителів у дворах «військових слуг»

Кількість слуг у дворах «військових слуг»	Кількість слуг		Разом	
	жінок	чоловіків	слуг	дворів
1	1	5	6	6
2	4	2	6	3
7	4	3	7	1
10	4	6	10	1
Усього	13	16	29	11

Перевагу віддавали змішаному штату служителів – 21 особа (72,41%). По одному слугі наймали четверо пушкарів, а полковий довбиш Сидор Цюмкало – одну служницю. Полковий лікар Василь Бета в одному дворі мав двох служниць, а в іншому дворі орендував приміщення під аптеку, де працював Павло Городецький, який «имеетъ циркулическое искусство и ис получаемого за оное платить половину показаному Бете».¹⁰⁶

Найчисельнішою групою полкового козацького товариства були «**козаки сотенніє**».¹⁰⁷ Вони становили прошарок між новою шляхтою і селянством, мали козацькі привілеї: самоврядування, звільнення від податків, право на землю, на виробництво алкогольних напоїв, торгівлю

¹⁰⁰ Там само, 435.

¹⁰¹ Там само, 479.

¹⁰² Там само, 213.

¹⁰³ Там само, 273.

¹⁰⁴ Там само, 220.

¹⁰⁵ Там само, 328.

¹⁰⁶ Там само, 95.

¹⁰⁷ Горобець, *Світанок української держави*, 272.

певними товарами (окрім права на використання праці селян). Однак їхнє становище з кінця XVII ст. постійно погіршувалося. Хоча юридично козаки не відрізнялися від шляхти, з економічного погляду вони більше нагадували селян.¹⁰⁸

Про це свідчить і порівняно невелика кількість домогосподарств простих козаків, які використовували працю служителів. Згідно з Румянцевським описом, 96 козацьких дворів (22,70 %) наймали 189 слуг. Із них 83 на форштадті (у них проживало 160 слуг) та лише 13 на території фортеці (29 осіб). У середньому в їхніх господарствах проживали двоє слуг. Кількість жінок і чоловіків на службі була майже однаковою, з невеликою перевагою чоловіків (102 чоловіків (53,96 %) і 87 жінок (46,03 %)) (див. табл. 5).

Таблиця 5

Кількість слуг у дворах «сотенних» козаків

Кількість слуг у дворах козаків	Кількість слуг		Разом	
	жінок	чоловіків	слуг	дворів
1	38	20	58	58
2	15	27	42	21
3	8	10	18	6
4	7	9	16	4
5	3	2	5	1
7	7	7	14	2
8	5	11	16	2
9	1	8	9	1
11	3	8	11	1
Усього	87	102	189	96

Переважавав змішаний штат служителів – 51,85 % (98 осіб), однак не так суттєво, як у попередньо аналізованих групах. 47 осіб (24,87 %) працювали у жіночих колективах, а 44 (23,28 %) – у чоловічих, серед яких було 13 учнів. Ці показники пов'язані, передусім, із невеликою кількістю слуг у більшості козацьких дворів. 58 господарств наймали по одному служителю. У цій категорії переважають жінки на службі (38 жінок і 20 чоловіків). У 21 дворі було двоє слуг: 18 осіб працювали у змішаному складі та стільки ж у господарствах, де були лише чоловіки. По троє чоловіків наймалися до ремісників, адже в обох господарствах записані учні. У одному з господарств наймалися троє жінок.

Найбільше служителів у дворах рядових козаків зафіксовано у Якіма Артюха¹⁰⁹ з братом – 11 осіб. У переписі не зазначено, яке заняття родини потребувало великої кількості помічників, однак родина Артюхів також досить

чисельною – дев'ятеро осіб (більшість її членів були працездатного віку й здорові). Дев'ять осіб служили у Григорія Лаврентієва, який, імовірно, займався ремеслом, бо троє хлопців «взяты на изученые портному майстерству».¹¹⁰

Василь Міщенко¹¹¹ та Семен Чайка¹¹² наймали по вісім «работників». Іван Висоцький¹¹³ і Йосип Паниченко¹¹⁴ – по сім. Данило Молодик¹¹⁵ – п'ятеро слуг. У чотири господарства наймали по чотири служителі та чотири двори по троє слуг. Решта 72 двори мали одного–двох домашніх робітників. Троє козацьких удів полтавської сотні – Марія Велика,¹¹⁶ Меланія Воскобойнича¹¹⁷ та Марія Шоломиха¹¹⁸ – наймали по служниці.

Отже, говорячи про козаків XVIII ст. як про роботодавців, потрібно зважати, що вони мали різні соціальний статус і майнову спроможність щодо найму слуг. Козацька старшина мала в середньому шість–вісім слуг, натомість прості козаки – лише двох (див. табл. 6). Звідси середня кількість слуг серед козацтва – три-чотири особи на господарство, хоча більшість козацьких дворів (95 із 164 (57,9 %)) мали одного–двох слуг. Тобто можна впевнено говорити про залежність кількості слуг від майнового становища та соціального рангу козака.

За даними сповідних розписів, близько 35,1 % козацьких дворів, а саме 119, могли собі дозволити найману працю слуг.¹¹⁹ За Румянцевським переписом, ця цифра становила 164 двори, або 38,77 % усіх дворів у місті, що наймали слуг, та 40,89 % усіх козацьких дворів (їхня кількість 401¹²⁰). Для порівняння, у Мені, сотенному містечку Чернігівського полку, в козацьких дворах записаний був 41 найманий робітник (вони проживали у 38 господарствах).¹²¹ Можемо вирахувати, що у більшості дворів наймали одного слугу (середній показник – 1,07). Двори зі слугами у містечку становили 21,35 % загальної кількості козацьких дворів у місті (164 двір і 17 бездвірних хат).¹²²

¹¹⁰ Там само, 175.¹¹¹ Там само, 275.¹¹² Там само, 350.¹¹³ Там само, 298.¹¹⁴ Там само, 401.¹¹⁵ Там само, 295.¹¹⁶ Там само, 260.¹¹⁷ Там само, 351.¹¹⁸ Там само, 428.¹¹⁹ Волошин, *Козаки і посполиті*, 177.¹²⁰ Юрій Волошин, «Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису)», *Краєзнавство* 4 (2011): 47.¹²¹ Казіміров, *Козацькі родини*, 219.¹²² Там само, 217.¹⁰⁸ Когут, *Російський централізм*, 40.¹⁰⁹ Волошин, *Місто Полтава*, 217.

Таблиця 6

Кількість слуг у дворах козаків

Кількість слуг у дворах	Кількість слуг				Разом				
	жінок	%	чоловіків	%	слуг	%	дворів	%	середнє значення
козацької старшини	253	42,59	123	20,71	376	63,30	57	34,76	6,60
«військових слуг»	13	14,65	16	17,17	29	4,88	11	6,71	2,64
козаків	87	59,43	102	40,57	189	31,82	96	58,54	1,97
Усього	353	58,81	241	41,19	594	100	164	100	3,62

Таблиця 7

Кількість слуг у дворах козаків у фортеці й на форштадті

Соціальний статус роботодавців	Фортеця						Форштадт						Усього			
	Слуг		Разом				Слуг		Разом				Слуг		Разом	
	жінок	чоловіків	слуг	%	дворів	%	жінок	чоловіків	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
Козацька старшина	221	102	323	25,35	44	10,40	32	21	53	4,16	13	3,07	376	63,3	57	34,76
«Військовий слуга»	6	5	11	0,86	4	0,95	7	11	18	1,41	7	1,65	29	4,9	11	6,7
Козаки	10	19	29	2,28	13	3,07	77	83	160	12,56	83	19,62	189	31,8	96	58,5
Усього	237	126	363	61,1	61	37,19	116	115	231	38,9	103	62,8	594	100	164	100

Більшість козацьких господарств Полтави, у яких наймали слуг, розміщувалися на форштадті – 103 двори (62,8 %) (див. табл. 7). У них мешкали 231 служитель (38,9 %) – у середньому 2,24 домашні працівники. У середмісті у 61 дворі працювали 61,1 % слуг (363 особи). Середній показник – 5,95 «робітника». Бачимо явну диспропорцію, адже лівова частка козацьких дворів зі слугами були на околиці, хоча кількісно переважали слуги, які служили у господарствах фортеці. Це пов'язано з кращим матеріальним становищем господарств у середмісті, адже це були здебільшого двори козацької старшини (44 із 61). На околиці більшість господарств належала рядовим козакам (83 із 103). Є різниця у співвідношенні статей наймитів: на форштадті число жінок і чоловіків на службі майже однакове – 116 і 115 осіб відповідно, а у фортеці жінки переважають майже удвічі (237 жінок і 126 чоловіків).

Що ж до статевої преференції стосовно слуг у різних категорій козаків, то козацька старшина наймала майже вдвічі більшу кількість жінок, а близько 95 % господарств мали змішаний штат слуг. У «військових слуг» і сотенних козаків також був змішаний склад слуг, однак різниця була не настільки суттєвою – 72 % і 52 % відповідно. У козацьких господарствах переважали чоловіки-служителі. Двори, які наймали лише

чоловіків або лише жінок, становили близько 24 %. Більшість господарств наймали саме одного–двох слуг, керуючись тим, яку роботу потрібно виконувати: домашні справи, допомогу у ремеслі, торгівлі чи іншому виробництві тощо. Як слушно зауважив Ігор Сердюк щодо дитячого наймитування, «у конкуренції за робоче місце чи наймита багато важливі індивідуальні особливості, пропозиції та бажання сторін».¹²³

Висновки

1. Отже, соціальний статус, майновий стан і діяльність роботодавця вочевидь відігравали першочергову роль при вирішенні питання про наймання служителів. Про це свідчить середнє значення кількості слуг серед різних категорій козаків. Найчисельнішими були двори бунчукових товаришів – у середньому 13 осіб. У господарствах урядової козацької старшини служили 8,7 слуги. До слова, майже всі полкові й сотенні чиновники мали слуг. Військові товариші наймали у середньому сім слуг, а значкові товариші – четверо–п'ятеро осіб. У дворах рядових козаків проживали у середньому двоє слуг. Трохи вищий

¹²³ Ігор Сердюк, *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* (Київ: К.І.С., 2018), 322.

показник серед «військових слуг» – 2,6. Тож середнє значення кількості слуг серед козацтва – три-чотири особи на господарство – є досить умовне, адже більшість дворів (57,9 %) усе ж наймали одного–двох служителів.

2. Більшість господарств із слугами розміщувалися на форштадті (62,8 %) – у середньому 2,24 домашні працівники. У середмісті середній показник набагато вищий – 5,95 «робітника». Бачимо й різницю у співвідношенні статей, адже на форштадті кількість жінок і чоловіків на службі майже однакова, тоді як у фортеці спостерігаємо перевагу жінок майже вдвічі.

3. Перевагу віддавали змішаному штату служителів. Серед козацької старшини і вдів переважав удвічі частіше наймали жінок. У козацьких

господарствах служило більше чоловіків, що, ймовірно, було пов'язано із професійним заняттям роботодавців, як-от у випадку позацехових ремісників. Коли ж у дворі служили одна–дві особи, вибір залежав від життєвого циклу родини та роботи, яку необхідно було виконувати: домашні справи, допомога у ремеслі, торгівлі, виробництві тощо.

Зрештою, це перша схематична розвідка щодо місця служителів у козацьких домогосподарствах, тож отримані дані не можна вважати остаточними. Потрібно пам'ятати, що вони стосуються домогосподарств, зафіксованих авторами перепису на конкретному етапі їх функціонування. Можливо, деякі з працедавців не використовували працю слуг під час перепису, однак робили це в інший час.

Bibliographic References

- Bezsmertna, Yuliia. ««Sluzhyteli» u «robotnyky» v oblikovykh dzherelakh Hetmanshchyny XVIII st.: problema terminolohii». *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* 44, no. 1 (2015): 52–56.
- Bezsmertna, Yuliia. «Life-cycle servants: kharakterystyka poniatia ta vidpovidnist realiiam Hetmanshchyny 60-kh – 70-kh rr. XVIII st.» *Eminak* 1 (2017): 28–33.
- Brik, Tymofii. «Dokhody sluh v Hetmanshchyni: test teorii liudskoho kapitalu ta sotsialnoho statusu na prykladni mista Poltava.» *Historians.in.ua*. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij>.
- Busel, V. T., ed. *Velykyi tumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2009. <http://www.lingvo.ua/uk>.
- Fauve-Chamoux Antoinette, ed. *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries*. Bern: European Academic Publishers, 2004.
- Hajnal, John. «European marriage patterns in perspective.» In *Population in History*, 101–143. Chicago, 1965.
- Horobets, Viktor. «Starshyna Hetmanshchyny: nesluzhbovyi vymir sluzhbovoi kariery providnoi sotsialnoi verstvy.» *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2012): 52–66.
- Horobets, Viktor. *Svitanok ukrainskoi derzhavy rannoho Novoho chasu. Vlada, sotsium, liudy, poriadky, tradytsii*. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozwillia, 2017.
- Horobets, Viktor. *Vlada ta sotsium Hetmanatu: doslidzhennia z politychnoi i sotsialnoi istorii rannomodernoï Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2009.
- Hrinchenko, B., ed. *Slovar' ukrainskogo jazyka*. Vol. II. Kyiv: Leksikon, 1996. <http://hrinchenko.com>.
- Hurzhi, Oleksandr. «Pochatky formuvannia rynku vilnonaimanoi pratsi v Naddnipropransii Ukraini (druga polovyna XVII–XVIII st.)» In *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 217–245. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011.
- Hurzhi, Oleksandr. *Vytoky formuvannia rynku vilnonaimanoi pratsi v Ukraini*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014.
- Kazimirov, Dmytro. «Kozatski rodyny m. Meny za Heneralnym opysom Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr. *Kraieznavstvo* 4 (2011): 216–222.
- Khadzhal, Dzhon. «Evropeyskyi typ brachnosti v retrospektyve.» In *Brachnost, rozhdamost, semia za try veka*, ed. by A. H. Vyshnevskiy, Y. S. Kon, 14–70. Moskva: Statystyka, 1979.
- Kohut, Zenon. *Rosiyskyi tsentralizm i ukrainska avtonomiia: Likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760–1830*. Kyiv: Osnovy, 1996.
- Krykun, Mykola. «Naseleennia domohospodarstv u Zhytomyrskomu poviti Kyivskoho voievodstva 1791 roku.» *Ukraina moderna* 6 (2001): 25–46.
- Kryvosheia, Volodymyr, Iryna Kryvosheia, and Olha Kryvosheia. *Neuradova starshyna Hetmanshchyny*. Kyiv: Stylos, 2009.
- Kryvosheia, Volodymyr. *Kozatska elita Hetmanshchyny*. Kyiv: IPI-END imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2008.
- Laslett, Peter. *The World We Have Lost*. London: Methuen, 1971.
- Laslett, Pyter. «Semia y domokhoziaistvo: ystorycheskyi podkhod.» In *Brachnost, rozhdamost, semia za try veka*, ed. by A. H. Vyshnevskiy, Y. S. Kon, 132–157. Moskva: Statystyka, 1979.
- Panashenko, Vira. «Bunchukovi tovaryshi.» In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 1: A–V. Kyiv: Naukova dumka, 2003. http://www.history.org.ua/?termin=Bunchukovi_tovaryshi.
- Panashenko, Vira. «Viiskovi tovaryshi.» In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 1: A–V. Kyiv: Naukova dumka, 2003. http://www.history.org.ua/?termin=Viiskovi_tovaryshi.
- Panashenko, Vira. «Znachkovi tovaryshi.» In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 3: E–Y. Kyiv: Naukova dumka, 2003. http://www.history.org.ua/?termin=Znachkovi_tovaryshi.
- Panashenko, Vira. *Sotsialna elita Hetmanshchyny: (druga polovyna KhVII – KhVIII st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1995.
- Poniat, Radoslaw. *Sluzba domowa w miastach na ziemiach polskich od polowy XVIII do konca XIX wieku*. In *Praca doktorska napisana, pod kierunkiem prof. dr hab. Cezarego Kuklo*. Białystok, 2011.
- Sarti, Raffaella. «Criados, servi, domestiques, Gesinde, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th–19th centuries).» *Obradoiro de Historia Moderna* 16 (2007): 9–39.
- Sarti, Raffaella. «The True Servant. Self-definition of Male Domestic in an Italian City (Bologna, 17th–19th Centuries).» In *An International Quarterly Special Issue on Domestic Service*, ed. by Antoinette Fauve-Chamoux and Richard Wall. Bologna, 2000.
- Sarti, Raffaella. «Who are servants? Defining domestic service in Western Europe (16th – 21st centuries).» In *Proceedings of the Servant Project*, eds. Suzy Pasleau and Isabelle Schopp, 3–59. Liege, 2005.
- Serdiuk, Ihor. *Malenkyi doroslyi: Dytnya y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st.* Kyiv: K.I.S., 2018.
- Serdiuk, Ihor. *Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demografichna kharakterystyka miskoho naseleennia Hetmanshchyny druzhoi polovyny XVIII st.* Poltava: ASMI, 2011.
- Shcherbak, Vitalii. «Kozatska starshyna.» In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 4: Ka–Kom. Kyiv: Naukova dumka, 2007. http://www.history.org.ua/?termin=Kozacka_starshyna.

- Slovník ukrajinštiny u 11 tomakh*. Kyiv: Naukova dumka, 1980. <http://sum.in.ua>.
- Voloshyn, Yu., ed. *Misto Poltava v Rumiantsevskomu opysi Malorosii 1765–1769 rr.* Kyiv: Nash chas, 2012.
- Voloshyn, Yurii. “«Dlia tochnaho uschyleniia y svedeniia vseho malorossyiskago naroda»: provedenniia Rumiantsevskoho opysu v polkovomu misti Poltavi (1765–1766 rr.)” *Kraieznavstvo* 1 (2011): 57–71.
- Voloshyn, Yurii. “Dvory meshkantsiv Poltavy druhoi polovyny XVIII st. (za materialamy Rumiantsevskoho opysu)” *Kraieznavstvo* 4 (2011): 47.
- Voloshyn, Yurii. “«Sluzhytely» i «rabortnyky» v domohospodarstvakh meshkantsiv mista Poltavy druhoi polovyny XVIII st.” In *Patrimonium. Studii z rannomodernoï istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy XVI–XVIII st.*, 391–402. Kyiv; Krakiv: LAURUS – Historia Iagiellonica, 2015.
- Voloshyn, Yurii. “Rodyna y domohospodarstvo kozakiv mista Poltavy v druhoi polovyny XVIII st. (za materialamy Rumiantsevskoho opysu).” In *Poltavski istorichni studii: yuvileinyi zbirnyk na poshanu V. Revehuka*, 75–93. Poltava: PNP, 2013.
- Voloshyn, Yurii. *Kozaky i pospolyti: Miska spilnota Poltavy druhoi polovyny XVIII st.* Kyiv: K.I.S., 2016.
- Voloshyn, Yurii. “Servants in the Hetmanate cities: the case of Poltava city during the 1760–1770s.” *Journal of Family History* 42, no. 4 (October 2017): 351–368.
- Voronchuk, Iryna. *Naseleння Volyni v XVI – pershii polovyny XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demografichni chynnnyky*. Kyiv, 2012. *Wielki słownik W. Doroszewskiego*. <http://sjp.pwn.pl/>.

Y. Bezsmertna

SERVANTS IN THE COSSACK'S HOUSEHOLDS OF POLTAVA IN 1765–1766 (IN THE LIGHT OF THE RUMYANTSEV DESCRIPTION)

The article clarifies the peculiarities of hiring servants in the Cossacks' environment as an example of the Poltava Regiment Center. They were the leading part of the society of the Hetmanate in the second half of the 18th century. In fact, the Cossacks were divided into several micro groups according to their property status, the attitude to military service, and the performance of duties. Therefore, for a more detailed analysis, I will single out the heads of households who hired servants among Cossack representatives, conditionally dividing them into Cossack officers: governmental and non-governmental, “military servants”, and “hundreds” Cossacks. This classification, in my opinion, best characterizes the differentiation in the city at that time ex officio, the financial status or professional occupation.

A considerable amount of research has been done on the Cossacks. They relate both to the study of certain epochs in the history of the Hetmanate, as well as to specialized issues that address different aspects of the life and functioning of the ruling class. However, in most cases these studies refer to the family in the sense of blood relatives. What remains unaddressed is a numerical group of the population who lived and worked with the owners of the yard. This phenomenon in Ukrainian historiography is mainly defined as a peonage (hire or employment), somewhere applies the concept of domestic service; however, accounting sources of the 18th c. which I use recorded them as “sluzhyteli” and “rabortnyky”.

Therefore, according to Rumyantsev's description, the number of servants in the households of representatives of the above-mentioned Cossack groups in the city was calculated. An attempt is also being made to trace whether there is a correlation between the prestige of the social status, the level of the position held, and the number of servants an employer had. It raises the question of the reasons that prompted the owners to hire servants and gender preference when hiring.

Actually, this is the first schematic exploration of the location of employees in Cossack households, so the data obtained cannot be considered definitive. It should be remembered that they refer to the households recorded by the census authors at a particular stage of their functioning and may change over time.

Keywords: Hetmanshchyna, Rumyantsev description, Cossack officers, «military servants», «hundreds» Cossacks, servants.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Матеріал надійшов 28.01.2020